

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/198820>

Please be advised that this information was generated on 2019-04-25 and may be subject to change.

Beeld en werkelijkheid

Over het katholiek huwelijksleven in de periode 1800-1970

AFSCHEIDSREDE DOOR PROF. DR. THEO ENGELEN

afsc
heids-
redo

change perspective

Radboud Universiteit

AFSCHEIDSREDE

PROF. DR. THEO ENGELEN

Het verleden bestaat niet meer en dus zijn historische beschouwingen altijd aanvechtbaar. Pieter Geyl schreef het al: geschiedschrijving is een discussie zonder eind. Soms echter is er niet alleen sprake van een andere interpretatie van overgeleverde bronnen, maar van regelrechte vooroordelen die op

het verleden geprojecteerd worden. Een voorbeeld van zo'n hardnekkige vertekening van het verleden in ons nationale bewustzijn is het beeld over rooms-katholieken. In dit essay wordt een kritische beschouwing gewijd aan de opvattingen over het huwelijksleven van Nederlandse rooms-katholieken in de laatste twee eeuwen.

Voor wie daarvan nog niet op de hoogte was, zal blijken dat de historische demografie een voorbeeldige methode is om het leven en de beweegredenen van onze voorgangers in de tijd te leren kennen, vaak tot in de meest intieme details. De centrale vraag is of de werkelijkheid die wij aantreffen in de bevolkingsgegevens, overeenkomt met het stereotype beeld van de rooms-katholieken in het verleden.

Theo Engelen (1950) studeerde geschiedenis, sociologie en historische demografie aan de Radboud Universiteit en de Wageningen Universiteit. Na zijn afstuderen was hij als docent en onderzoeker werkzaam bij de opleiding Geschiedenis, laatstelijk als hoogleraar Historische Demografie. Engelen was voorts decaan van de Faculteit der Letteren en rector magnificus van de Radboud Universiteit.

BEELD EN WERKELIJKHEID
OVER HET KATHOLIEK HUWELIJSLEVEN IN DE PERIODE 1800-1970

Beeld en werkelijkheid
Over het katholiek huwelijksleven in de periode 1800-1970

Rede uitgesproken bij het afscheid als hoogleraar Historische Demografie aan de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit op vrijdag 5 oktober 2018

door prof. dr. Theo Engelen

Opmaak en productie: Radboud Universiteit, Facilitair Bedrijf, Post & Print
Fotografie omslag: Suzan Zanders-Schlijper

© Prof. dr. Theo Engelen, Nijmegen, 2018

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

*Mijnheer de rector magnificus,
Geachte aanwezigen,*

Over het verleden bestaan veel misverstanden. Neem nu de uitspraak van L.P. Hartley in zijn roman *The Go-Between*. Hij schreef daarin de bekende zin 'The past is a foreign country'. Het feit dat deze zin veel geciteerd wordt, betekent nog niet dat het een juiste constatering is. Naar vreemde landen kunnen we immers nog reizen om de werkelijkheid daar met eigen ogen te zien, maar wat vroeger gebeurde, is echt voltooid verleden tijd. We leren onze studenten dan ook vanaf het eerste college dat we als historici niet meer kunnen doen dan een *beeld* oproepen van een werkelijkheid die zich per definitie aan onze waarneming onttrekt. Wat ons rest zijn lacuneuze, vertekende en soms zelfs bewust gefalsifieerde bronnen. De ontsteltenis op de gezichten van jonge mensen laat zich raden, want ze hadden verwacht nu eindelijk te achterhalen hoe het in het verleden echt was. Wij troosten hun dan met de gedachte dat we weliswaar niet verder komen dan een beeld, maar dat we wel gehouden zijn een zo goed mogelijk beeld te schetsen, gedegen onderbouwd, gebaseerd op een traceerbare redenering en met verantwoording over de gebruikte bronnen. En we vertellen studenten meteen dat ze op basis van dit nieuwe inzicht alert moeten zijn op als algemene waarheden overgeleverde opvattingen over zaken in het verleden.

Vanmiddag wil ik u een voorbeeld geven van zo'n hardnekkige vertekening van het verleden in ons nationale bewustzijn. Ik doe dat door een kritische beschouwing te wijden aan de opvattingen over het huwelijksleven van Nederlandse rooms-katholieken in de laatste twee eeuwen. Voor wie daarvan nog niet op de hoogte was, zal blijken dat de historische demografie een voorbeeldige methode is om het leven en de beweegredenen van onze voorgangers in de tijd te leren kennen, vaak tot in de meest intieme details. Mijn centrale vraag is of de werkelijkheid die wij aantreffen in de bevolkingsgegevens, overeenkomt met het stereotype beeld van de rooms-katholieken in het verleden. Zo een beeld is altijd wat diffuus, het ontbeert wetenschappelijke precisie, maar het heeft ook een aantal gemakkelijk herkenbare karaktertrekken: rooms-katholieken, volgens dit beeld, waren bourgondische levensgenieters met een elastische moraal waaraan opportunisme niet vreemd was en principieel gedrag dus wel. Ze volgden gedwee de richtlijnen zoals gedicteerd door de paus en gepredikt door parochiale zielenherders. Het waren voorts mensen die opgroeiden in omvangrijke gezinnen omdat ze door een groot kindertal probeerden de macht in Nederland te grijpen. Belangrijk in dit beeld is zeker ook de figuur van de geestelijke die met niet nalatende ijver vrouwen bezocht met de vraag of de wieg niet al veel te lang leeg stond. Dat beeld dus, ik wil graag met u bekijken hoeveel hout deze hooguit licht gechargeerde stereotypering snijdt. Ik wil dat doen aan de hand van een aantal van mijn eigen publicaties en door mij begeleide proefschriften uit de afgelopen veertig jaar.

GEDWONGEN HUWELIJKEN

De eerste publicatie betreft een artikel uit 1979, getiteld 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland, 1812-1862'. Voor mijn doctoraalopleiding volgde ik aan de Wageningse universiteit een bijvak Historische Demografie bij Ad van der Woude. Hij vroeg mij en medestudent Math Meijer om in dat kader een onderzoek te doen naar het voorkomen van gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland. Ik verzeker u dat dit niet betiteld kan worden als historisch voyeurisme. Eeuwenlang hadden samenlevingen in West-Europa zo goed en zo kwaad als het ging overbevolking voorkomen door een vernuftig systeem van geboortebeperving. Dat deed men – en dit was uniek voor dit deel van de wereld – door de toegang tot het huwelijk te beperken. Jonge mensen moesten voldoen aan zoveel eisen dat mannen pas rond hun dertigste konden trouwen, vrouwen enkele jaren eerder. Bovendien kon een belangrijk deel van de bevolking zijn leven lang niet voldoen aan de toegangseisen voor het huwelijk. Tot soms 20 procent van de bevolking bleef levenslang ongehuwd. Het gevolg was, als ik het even mag uitdrukken in biologisch-demografische termen, dat een aanzienlijk deel van de vruchtbare vrouwjaren van die bevolking buiten het huwelijk werd doorgebracht. Bedenk daarbij ook dat de meest indringende richtlijn ter zake was dat een seksueel contact alleen binnen het huwelijk toegestaan was.

En zo komen we weer bij de gedwongen huwelijken. Los van allerlei morele overwegingen schond een bruid die zwanger voor het altaar verscheen dit delicate systeem van bevolkingsregulering en alleen al daarom is bestudering van het onderwerp verantwoord. Voor het onderzoek selecteerden we in vijf regio's steeds twee aan elkaar grenzende plaatsen waarvan er een grotendeels katholiek, de ander grotendeels protestant was. Aangezien Jan Kok onder mijn gehoor is, haast ik mij te zeggen dat spreken over 'de' protestanten een onvergeeflijke simplificatie is¹, maar voor ons doel in 1979 voldeed die. Op deze wijze waren namelijk de verschillen in regionale en andere sociaaleconomische kenmerken minimaal en dus konden we ons concentreren op de verschillen tussen katholieken enerzijds en de vele soorten protestanten anderzijds. Het arbeidsintensieve karakter van het doornemen van de huwelijks- en geboorteakten in de respectievelijke archieven – we spreken over de tijd voor de introductie van de pc en de grote databases – leidde ertoe dat we ons moesten beperken tot de jaren 1812-1862.

De resultaten waren opmerkelijk. In totaal bleek maar liefst 18,4 procent van alle huwelijken gedwongen. De verschillen tussen de denominaties waren echter nog opvallender. Van alle katholieke bruiden verscheen 11,6 procent zwanger voor het altaar, van alle protestantse bruiden een kwart, namelijk 24,4. Eigenlijk waren die percentages nog hoger, want om er zeker van te zijn dat de huwelijken echt gedwongen waren, hebben we de grens gezet op geboorten binnen zeven maanden na de huwelijksvoltrekking. Het verschil tussen de denominaties was bovendien heel consistent: in elke regio was het aantal gedwongen huwelijken onder katholieken aanzienlijk lager dan dat van hun protestantse tegenhangers. Er lijkt bovendien sprake van een historische constante. Wan-

neer we de tien gemeenten vergelijken met hun positie ter zake rond 1960 (een onderzoek van de socioloog Kooy²) dan blijkt het percentage gedwongen huwelijken weliswaar kleiner, maar de volgorde van de gemeenten is precies gelijk gebleven. Eens te meer een bewijs van de lange arm van de geschiedenis, de wortels van het gedrag van mensen halverwege de twintigste eeuw reikten tot diep in de negentiende eeuw. Overigens is sindsdien in meerdere studies aangetoond dat wat wij vonden regel was. Katholieken hadden aanzienlijk minder gedwongen huwelijken dan protestanten³.

In 1979 waren wij vooral bezig met het kwantitatieve verschil in voorechtelijk seksueel gedrag van katholieken en protestanten. Wat me nu, bijna veertig jaar later, opvalt is dat de bevindingen zo in strijd zijn met de standaardopvattingen over de twee denominaties. Hoe komt het toch dat die bourgondische, vrolijke en levenslustige katholieken zo veel minder tegen de regels zondigden dan de strenge, serieuze en bijbelvaste protestanten? In een aantal publicaties wordt dan gewezen op de biecht als verklaring. Die zou al in een vroege fase van de relatie een rem hebben gezet op de lichamelijke aandriften van jonge geliefden en zo hebben voorkomen dat een ongewenste zwangerschap tot een gedwongen huwelijk leidde. Ik betwijfel dat. Zowel bij protestanten als bij katholieken was er sprake van een ernstige aantasting van de algemeen onderschreven regels en in beide gevallen werden de betreffende koppels publiekelijk en op beschamende wijze bestraft voor die aantasting. De biecht was niet nodig om jonge mensen te overtuigen van wat wel en vooral wat niet was toegestaan. En toch gedroegen zich aan weerszijden van de scheidslijn Rome-Reformatie anders. De vraag is dan gerechtvaardigd of katholieken niet veel serieuzer waren dan ze worden afgeschilderd en of er achter de spreekwoordelijke zwarte kousen niet een veel frivolere werkelijkheid schuilging dan hun stereotypering weergeeft. Ik kom aan het einde van mijn betoog graag nog terug op dit punt.

KATHOLIEK STREVEN NAAR DEMOGRAFISCHE DOMINANTIE?

Ik stap over naar mijn tweede casus. Eind november 1990 verscheen in *Trouw* een artikel met de kop 'Crisis in de jaren dertig was schuld van rooms-katholieke kerk'.⁴ Op diezelfde dag besteedde ook *de Volkskrant* aandacht aan dit onderwerp. De eerste zin van het artikel luidde: 'De door de rooms-katholieke kerk gepropageerde bevolkingspolitiek na de Eerste Wereldoorlog was er mede de oorzaak van dat de crisis van de jaren dertig in Nederland heftiger en vooral ook langduriger van karakter was dan in andere landen'.⁵ Beide artikelen refereerden aan het proefschrift van J.W. Drukker: *Waarom de crisis hier langer duurde. Over de Nederlandse economische ontwikkeling in de jaren dertig*.⁶ Tot op dat moment was Colijn altijd aangewezen als de grote boosdoener. Zijn vasthouden aan de gouden standaard zou de Nederlandse werkloosheid zo hoog hebben doen oplopen. Drukker constateerde dat de weigering de gulden te devalueren wellicht de productieontwikkeling heeft geremd, maar het grootste probleem vormde in zijn ogen de snelle groei van het arbeidsaanbod in de jaren dertig. En die groei is volgens Drukker weer te verklaren door een doelbewuste politiek van de Rooms-Katholieke Kerk.

Nu was *Trouw* ook in die tijd misschien wel de beste krant van Nederland en wilde men zich niet baseren op één mening. En dus kreeg ik de vraag voorgelegd of ik het eens was met bovenstaande stelling. Dat was ik zeker niet en ik heb dat betoogd in een op uitnodiging geschreven artikel in *Trouw*⁷ en tijdens een door studenten van de Universiteit van Amsterdam georganiseerde discussiebijeenkomst over dit onderwerp. Ik geef u kort mijn argumenten: ja, de Nederlandse bevolking groeide snel in vergelijking met omliggende landen, maar dat gold voor elke denominatie. De totale bevolking steeg tussen 1909 en 1930 met 35 procent, maar de niet-katholieke bevolking steeg ook met 33 procent. Bovendien was de werkloosheid in Limburg en Noord-Brabant – het kan niet katholieker in de jaren dertig – relatief laag en in 1933 zelfs lager dan in alle andere delen van het land. Bovendien stéég de katholieke vruchtbaarheid niet door het pronatalistische geweld van bisschoppen en priesters, maar daalde die vruchtbaarheid al sinds 1900, een daling die bovendien gaandeweg steeds sneller verliep.

Overigens verliep de discussiebijeenkomst aan de UvA zonder veel tumult, want Drukker begon tot afgrijzen van de studenten die gehoopt hadden op vuurwerk, met toe te geven dat hij zich had vergist. Hoe dan ook, ik grijp deze discussie aan om te laten zien dat ook wetenschappers beïnvloed worden door stereotypen en in beelden gevangen vooroordelen, en op basis daarvan wetenschappelijke uitspraken doen die kant noch wal raken. De rest van Drukkers boek is trouwens een voorbeeldig stuk werk.

Het idee, in veel gevallen zelfs de angst dat de snelle groei van het aandeel katholieken in de bevolking zou leiden tot een roomse overname van het land was wijdverbreid. ‘Zal Nederland inderdaad over vijftig jaar een Roomse meerderheid bezitten?’ vroeg ds. Van Royen zich in 1948 af. ‘Aan dit ideaal wordt door het clericalisme met man en macht gewerkt,’ stelde hij vast.⁸ Een jaar later verwoordde H. de Vos in *Wending*, een tijdschrift gelezen door vele hervormde intellectuelen, dat de gevolgen catastrofaal zouden zijn. Als de katholieken een meerderheid krijgen, betoogde hij, dan is een burgeroorlog aanstaande, want het zal afgelopen zijn met tolerantie en democratie.⁹

Nu zou men kunnen denken dat dit uitlatingen zijn van individuen met een overspannen fantasie, maar nog in 1950 verscheen een Herderlijk Schrijven van de Generale Synode der Nederlands Hervormde Kerk betreffende de Rooms-Katholieke Kerk. Ik citeer daaruit de volgende zinsnede: ‘Velen zijn verontrust over de snelle toeneming der R. Katholieken in Nederland. Dit is voor een groot deel het gevolg van het hoge geboortecijfer in die kringen. Wij menen dat dit hoge percentage sterk bevorderd wordt door middel van een mede door machtsbegeerte bepaald pastoraal beleid, dat wij veelszins verwerpelijk achten (...).’¹⁰ Mocht u denken, ach dat was lang geleden, in 1950, wijs ik erop dat 1950 mijn geboortejaar is en voor mijn gevoel nog niet eens zo ver weg.

Voor alle duidelijkheid: het gaat mij er niet om af te geven op protestantse landgenoten van die tijd. Er is in katholieke geschriften even veel onzin over hen te vinden. Wat ik me wel afvraag is of de uitgesproken angsten gerechtvaardigd waren of dat ze het gevolg waren van een vertekend beeld van de werkelijkheid.

Hierboven beschreef ik al dat de groei van het katholieke volksdeel weliswaar groter was dan gemiddeld, maar dat dat percentage niet veel hoger lag dan bij andere Nederlanders. We kunnen aan de hand van de volkstellingen uit deze periode nog eens nagaan of de wat hysterisch aandoende angstgevoelens terecht waren. In 1899 was 35 procent van de bevolking rooms-katholiek, in 1930 was dat 36 procent en in 1947 38. De groei is niet te ontkennen, maar als de Generale Synode spreekt van een snelle toename, dan lijkt dat een eerder door beeld dan door werkelijkheid ingegeven angst.

GROTE GEZINNEN

Nu leidt dit onderwerp naadloos naar een vergelijkbaar en met het bovenstaande samenhangende beeld, dat van de grote katholieke gezinnen. Dat is mijn volgende casus. Geen publicatie over dit onderwerp ontkomt aan het traditionele plaatje van een vader en moeder omgeven door een onoverzienbaar aantal kinderen. Het beeld is duidelijk: in roomse gezinnen kwam de wieg pas leeg te staan als moeder in de menopauze was. Dat is ook het beeld waar vele niet-katholieken hun angst op baseerden dat ze binnen afzienbare tijd overheerst zouden worden door een vanuit Rome aangestuurde meerderheid van de bevolking. Laten we ook dit beeld eens bezien op zijn waarheidsgehalte.

Ik ben nagegaan hoe vaak een bepaald kindertal voorkwam bij katholieke vrouwen en bij alle andere vrouwen. Het beginpunt is voor alle vrouwen hetzelfde. Zestien procent van de Nederlandse vrouwen in deze periode kregen maar één kind. Vanaf dat moment lopen de lijnen uit elkaar, waarbij katholieke vrouwen minder voorkomen in de categorie kleine kindertallen en iets meer in de categorie tussen 6 en 13. Wat vooral opvalt is hoe klein de verschillen zijn tussen de twee onderscheiden groepen. Neem nu de groep met tussen de 6 en 10 kinderen. Bij katholieken vormt die groep 31 procent van het totaal, maar voor alle andere geloven 27 procent. Zit het hem dan in de extreem grote gezinnen? Ook hier is het verschil weliswaar aanwezig, maar klein: 5,9 procent versus 4,6 procent. U zult inmiddels begrijpen dat ik me dan afvraag waar die foto's zijn gebleven van de grote gezinnen van niet-katholieken. Ik constateer eens te meer dat ook op dit punt licht zit tussen het beeld en de werkelijkheid. Meer dan de helft van de katholieke gezinnen had minder dan vijf kinderen en een aanzienlijk deel van de niet-katholieken had grote of heel grote gezinnen.

Wellicht ten overvloede nog dit: het beeld van dé katholieke vruchtbaarheid negeert ten onrechte de enorme verschillen die er binnen deze geloofsgroep bestonden. De gemiddelde kindertallen liepen voor de huwelijken gesloten tussen 1900 en 1938 uiteen van 6,2 op het platteland in noordoostelijk Noord-Brabant tot 3,6 in Hilversum.¹¹

ZUIGELINGENSTERFTE

Een volgend voorbeeld van een verstoorde link tussen beeld en werkelijkheid betreft de zuigelingensterfte onder rooms-katholieken. Voor moderne begrippen was de kans van een pasgeborene uit de negentiende eeuw om de eerste verjaardag te bereiken onvoorstelbaar klein. Tot een kwart van de zuigelingen stierf voor die verjaardag. Geen wonder dus dat historisch demografen veel aandacht geschonken hebben aan dit verschijnsel. Van oudsher klinkt in de discussies over dit onderwerp het belang door van het geven van borstvoeding. Al in 1809 had koning Lodewijk Napoleon een decreet uitgevaardigd waarin moeders opgeroepen werden hun kinderen langer borstvoeding te geven en we vinden geschriften van medici tot in het begin van de twintigste eeuw die de keizerlijke zorgen deelden. Het verband tussen borstvoeding en zuigelingensterfte loopt via spijsverteringsproblemen bij zeer jonge kinderen. Wanneer zuigelingen in deze periode gespeend werden, hield dat in dat de veilige moedermelk vervangen werd door onhygiënisch bereide papachtige substanties die via de fles werden toegediend. Met name in de warme zomermaanden leidde dit ertoe dat de zuigeling regelmatig bedorven voedsel binnen kreeg, met fatale gevolgen.¹²

In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de zuigelingensterfte nog verder toe in de twee zuidelijkste provincies, terwijl in het grootste deel van het land de sterfte net daalde. Nu heeft het feit dat het deze katholieke provincies betrof er waarschijnlijk toe geleid dat er ook een causaal verband werd gelegd. De plattelandsarts Barentzen schreef in 1935 nog op basis van zijn ervaringen in het Kempenland dat het anti-moderne en de onwetendheid van katholieke moeders fnuikend was voor hun baby's. Nieuwe inzichten over zuigelingenzorg en verantwoorde voeding vonden geen ingang.¹³ Peter Meurkens voegde daar in 1984 een nieuwe theorie aan toe. Hij beweerde dat het hernieuwde katholieke zedelijkheidsregime vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw bijdroeg aan de hoge zuigelingensterfte. Borstvoeding geven werd beschouwd als een potentiële aanzet tot onzedelijkheid. Borsten dienden in principe te allen tijde bedekt te blijven. Dat leidde er, nog steeds volgens Meurkens, toe dat men snel overging op de vermaledijde flesvoeding, met alle gevolgen van dien. De afkeer van vernieuwende ideeën onder katholieken wordt ook door deze auteur zwaar aangezet. Nieuwe kennis was volledig gecontroleerd door de lokale schoolmeester en priester, schrijft hij.¹⁴

De conclusie is duidelijk: preutsheid en onkunde verklaren de stijging van de zuigelingensterfte, maar nadrukkelijk katholieke preutsheid en katholieke onkunde. Nog in 2001 publiceerden vier hoog aangeschreven wetenschappers de opvatting dat tussen 1875 en 1899 culturele kenmerken zoals secularisatie en rooms-katholicisme de belangrijkste determinanten waren van verschillen in sterfte.¹⁵ De tot nu toe genoemde meningen waren gebaseerd op participerende observatie (Barentsen), kwalitatieve beschouwingen (Meurkens) en gegevens op provinciaal niveau (Wolleswinkel e.a.). Toen er serieus onderzoek werd gedaan op basis van gegevens op gezinsniveau bleek de werkelijkheid zo al niet verkeerd ingeschat dan toch in elk geval complexer. Met plaatsver-

vangende trots constateer ik dat mijn collega's van de Nijmegen Group on Historical Demography and Family History belangrijke nieuwe inzichten hebben gegenereerd. Janssens, Messelink en Need toonden overtuigend aan dat er geen correlatie is tussen Rooms-Katholicisme en kindersterfte.¹⁶ En later berekenden Janssens en Pelzer nog eens dat niet de religie van een kind, maar de regio waarin het geboren was doorslaggevend was voor zijn sterftekans.¹⁷

Ja natuurlijk, het verband tussen borstvoeding en overlevingskansen van de zuigeling staat vast, maar Walhout liet voor Noord-Brabant zien dat ook in niet-katholieke regio's de overgang naar kunstvoeding werd gemaakt. Na 1870 stierven zelfs meer protestantse baby's aan spijsverteringsziekten dan katholieke baby's.¹⁸ Wanneer we ons baseren op deze laatste wetenschappelijke studies kunnen we maar één conclusie trekken: de beslissing of er al dan niet borstvoeding werd gegeven hing af van regionale gewoontes inzake zuigelingenverzorging en niet van ideologische overwegingen van de religieuze groep waartoe de moeder behoorde.

Voor mijn betoog is de vraag relevant hoe het kwam dat het tot begin eenentwintigste eeuw toe gemakkelijk te geloven was dat rooms-katholieken zo preuts waren en zo wars van vernieuwing dat ze hun zuigelingen en kinderen daarvan de dupe lieten worden. De vraag stellen is hem beantwoorden.

HET KATHOLIEKE GEWETEN

Ik heb eerder in mijn betoog beloofd nog terug te komen op het in de beeldvorming veronderstelde gemak waarmee rooms-katholieken regels en voorschriften zodanig interpreterden dat ze niet al te zeer in de weg zaten van hun wensen. Aan de daling van de vruchtbaarheid in de eerste zestig jaar van de twintigste eeuw zou men bijvoorbeeld kunnen aflezen dat de leer van ongelimiteerde vruchtbaarheid kennelijk steeds vaker genegeerd werd. Dat is zeker zo, maar je kunt er ook op een andere manier naar kijken. Uit het feit dat katholieken onder vergelijkbare omstandigheden tot 1960 steeds meer kinderen kregen dan andere landgenoten leid ik af dat het veel roomsen moeite kostte datgene wat inmiddels economisch rationeel en sociaal aanvaard was, ook ethisch te omarmen.

In 1930 bevestigde de paus in de encycliek *Casti Connubii* nog eens de strenge leer inzake seksualiteit, huwelijk en gezin. Vanzelfsprekend was seksualiteit alleen binnen het huwelijk toegestaan, maar ook daar gold dat die alleen op voortplanting gericht moest zijn. In veel publicaties is beschreven dat met name het verbod op het gebruik van anticonceptiva leidde tot wat indertijd 'huwelijksnood' werd genoemd. Gehuwde katholieke vrouwen uit de hoogtijdagen van de verzuiling leefden met een constante angst voor zwangerschap. Dat dit gevolgen had voor de echtelijke betrekkingen laat zich raden.

Op de vraag hoe die vrouwen omgingen met de expliciet of impliciet opgelegde druk om niet aan de beperking van het aantal geboorten te doen, zijn meerdere ant-

woorden gegeven, zelfs binnen een en dezelfde onderzoeksgroep. In 2005 verdedigde Marloes Schoonheim haar proefschrift met de veelzeggende hoofdtitel *Mixing Ovaries and Rosaries*. Deze auteur komt tot de conclusie dat de handelingsruimte van katholieke vrouwen zeer beperkt was. Heel weinigen, schrijft ze letterlijk, overwogen het om de kerkelijke richtlijnen te omzeilen, laat staan dat ze ertegen in opstand kwamen.¹⁹ Paul Klep en ik waren de begeleiders van deze studie, zoals we dat ook waren in 2010, toen samen met Sophie Levie, bij het proefschrift van Marloes Hülsken. Het beeld dat daaruit oprijst is enigszins anders. Na interviews met katholieke vrouwen die tussen 1950 en 1975 kinderen kregen, concludeerde zij namelijk dat inderdaad onwetendheid en angst op het gebied van seksualiteit, angst voor zonde en verbod op geboorteregeling hun leven bemoeilijkten.²⁰ Maar de conclusie luidde ook dat op één na alle geïnterviewde vrouwen aan een of andere vorm van geboortebeperving deden. De verschillen zijn misschien te verklaren omdat Schoonheim zich meer richtte op de periode van de verzuiling en de huwelijken van de vrouwen van Hülsken zich voornamelijk na de oorlog afspeelden. Misschien ook is de sociale achtergrond van de ondervraagden anders. Hoe het ook zij, gewetensnood en zondebesef zijn centrale thema's in beide studies.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er meer expliciete aandacht voor deze problemen in het huwelijksleven van katholieke echtparen. Hanneke Westhoff haalt de Nijmeegse hoogleraar Buytendijk aan die onomwonden schreef dat er in de geloofsbeleving van de Nederlandse katholieken veel geestelijk ongezonds is te bespeuren, domweg omdat de leer van de kerk en het dagelijkse leven niet te combineren waren.²¹

Toen het Landelijk Centrum voor Katholieke Actie eind jaren vijftig onderzoek deed naar katholieke echtparen, luidde de conclusie dan ook dat er vaak van huwelijksnood sprake was.²² Dit is niet verwonderlijk als men het verzameld geweld beziet waarmee diverse actoren de roomse echtelieden ideologisch bestookten. Allereerst was er natuurlijk de officiële katholieke leer die mordicus gekant was tegen alles wat de natuurlijke vruchtbaarheid in de weg stond. Op het nationaal congres tegen het neomalthusianisme in 1911 sprak aartsbisschop Van de Wetering de hoop uit dat de geest van het congres 'binnengedragen moge worden in duizenden familiekringen en omgezet in daden, die leiden tot uitroeiing, in ieder geval tot krachtige beteugeling van dit afschuwelijke kwaad.'²³ Niet minder dan een afschuwelijk kwaad! De officiële doctrine op dit punt is tot op de dag van vandaag niet veranderd.

Ook de overheid, zeker in Limburg en Noord-Brabant, nam het stokje van de geestelijkheid over. Ik memoreer bijvoorbeeld huiszoekingen van de politie in middelende pots van de NVSH in Heerlen en Sittard in het begin van de jaren vijftig, waarna de beheerster een boete en een voorwaardelijke gevangenisstraf kreeg. Werkende leden van de NVSH kregen op het politiebureau te horen dat ze uitgesloten zouden worden van het sociale vangnet en dat de toewijzing van een woning ondenkbaar was.²⁴ De negatieve houding ten opzichte van ingrijpen in de voortplanting en het verkopen van voorbehoedsmiddelen was wijdverspreid. Bovendien lag er een wettelijke basis aan ten

grondslag. In 1911 had minister Regout na lange discussies zijn zedelijkheidswet (officieel 'Wet tot bestrijding der zedeloosheid') door het parlement geloodst. Een van de bepalingen van die wet luidde dat het strafbaar was voorbehoedsmiddelen aan de man te brengen.²⁵ Dat lijkt op een verbod uit lang vervlogen tijden, maar pas op 12 juni 1969 werd de voorlichting over en de verkoop van anticonceptiva uit het strafrecht gehaald!

Voor katholieke echtparen gold bovendien dat er nog een andere hinderpaal was op de weg naar afdoende voorbehoedsmiddelen- en methoden: de katholieke artsen. Siem Hofstee heeft in zijn proefschrift laten zien dat de R.K. Artsenvereniging een buitengewoon conservatieve houding ten opzichte van geboortebeperving heeft gepredikt onder haar leden. In wezen, zo concludeert hij, waren de katholieke artsen veel strikter dan de geestelijken. Pas na 1960 verdween het verschil tussen katholieke en niet-katholieke artsen op dit punt.

En de priesters dan? Zijn het in de overlevering niet net de priesters die echtparen onder druk zetten? Zij waren het immers die gehuwden bezwoeren af te zien van elke vorm van ingrijpen in de vruchtbaarheid, met uitzondering dan van periodieke onthouding, die gezien de kennis erover vaak als Roomse roulette wordt getypeerd.²⁶ In de afgelopen jaren is er onderzoek verricht dat een heel andere kijk biedt op de rol van de pastoors en kapelaans. Angelo Somers en Frans van Poppel interviewden gepensioneerde priesters uit de bisdommen Breda, Den Bosch en Rotterdam over de wijze waarop zij de katholieke leer in de pastorale praktijk toepasten. Het waren mensen die actief waren in de periode 1935-1970. Ter controle op de uitspraken van de geestelijken werd ook gelovigen uit dezelfde tijd en dezelfde bisdommen gevraagd naar hun ervaringen op dit terrein.²⁷

De overtuigende conclusie was dat zowel priesters als gelovigen aangaven dat het beeld van de priester die aanspoorde tot het krijgen van meer kinderen een personage was dat vóór WOII actief was. Priesters die vanaf 1950 (daar is dat jaar weer!) gewijd waren meldden dat ze vanuit hun opleiding al hadden meegekregen dat geboorteregeling een zaak was van het geweten van de betrokken gelovigen. Sommige jonge priesters hadden het zelfs als hun plicht gezien om het gebruik van anticonceptiva aan te bevelen. De reden, aldus Hanneke Westhoff, was de introductie van de psychologie in de zielzorg, waardoor de strenge moraal gemitigeerd werd door een milde pastoraal.²⁸ Het probleem van de huwelijksnood uit de jaren vijftig werd in deze visie dus niet veroorzaakt door de dienstdoende geestelijke in de parochie. Gevraagd naar wat dan wel de reden was, luidde het antwoord dat het schuldgevoel en zondebesef die in de opvoeding diep geïnternaliseerd waren onder de gewone gelovigen hieraan ten grondslag lagen. In zijn inaugurele rede heeft Jan Roes dit indertijd trefzeker verwoord: 'Mede door toedoen van de eisen van de katholieke beweging ontwikkelde zich geleidelijk het profiel van "een goede katholiek". (...) Dat gold als een soort zesde zintuig voor de katholiek, waardoor deze als het ware instinctmatig aanvoelde wat tot de katholieke geloofsovertuiging behoorde en hoe men zich in specifieke situaties als katholiek te gedragen had.'²⁹

Waarden en normen werden zo, aldus Roes, geïnternaliseerd. De Nederlandse katholieken weken bovendien af van hun geloofsgenoten in andere landen. ‘Was het katholicisme hier te lande niet eerder Hollands van karakter dan rooms, een bastaard ten gevolge van calvinistische kruisbestuiving?’” En Roes concludeert ook dat het hoge kindertal van de katholieken in ons land wijst op een beïnvloeding die reikt tot het intiemste aspect van het dagelijks leven. “Als zodanig kan dit al de beste graadmeter voor de reikwijdte en de naleving van de kerkelijke gedragsregels beschouwd worden.³⁰ Zoals gezegd waren daar na 1945 geen priesters meer voor nodig. De eisen van het katholieke leven waren een tweede natuur geworden die maar met moeite afgeschud kon worden.

In een lezing en een artikel uit 2009 heb ik het beeld gebruikt van een gevangenis waar de cipiers vertrokken waren, maar de gevangenen toch in hun cel bleven.³¹ Voor de jaren vijftig gaat dit beeld - dat me indertijd overigens veel kritiek opleverde - volgens mij absoluut op. In elk geval is voor de tijd na 1945 het beeld van de bemoeizuchtige geestelijke een met enthousiasme overgeleverde fabel. Marga Kerklaan³² publiceerde brieven die katholieke vrouwen haar naar aanleiding van een radioprogramma stuurden over de problemen in hun huwelijksleven. Zelfs een van die vrouwen schreef dat zij weliswaar elf kinderen had, maar nooit een pastoor of kapelaan aan huis had gehad om haar te herinneren aan haar voortplantingsplicht. Eerlijk gezegd denk ik dat dat sprookjes zijn, schreef ze, we deden gewoon onze plicht.³³ Je hoort hier de woorden van Jan Roes terug.

CONCLUSIE

Laat ik proberen tot een conclusie te komen. Het beeld van dé katholiek in de negentiende en twintigste eeuw is op veel punten aanvechtbaar. Zeker, de vruchtbaarheid onder katholieken was hoger dan die van protestantse en andere medelanders, maar de verschillen waren aanzienlijk minder groot dan gesuggereerd. Wat opvalt is vooral dat de Nederlandse vruchtbaarheid als geheel zoveel hoger lag dan in omliggende landen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het bestaan van de spreekwoordelijke grote rooms-katholieke gezinnen minder uitzonderlijk was dan het beeld doet geloven. Ook andere Nederlanders hadden naar moderne maatstaven omvangrijke gezinnen. De verschillen waren eerder marginaal dan structureel. En trouwens, het idee dat rooms-katholieken in de besproken periode qua kindertal allemaal uit één mal kwamen, kan naar het rijk der fabelen verwezen worden. De verschillen binnen deze groep waren levensgroot.

Over fabels gesproken: het idee dat hoge zuigelingensterfte een typisch katholiek verschijnsel was, berust eerder op een te gemakkelijk overgenomen vooroordeel dan op aantoonbare feiten. Recent onderzoek laat hierover geen twijfel bestaan, hoe graag menigeen ook wil geloven dat de verklaring is te vinden in het feit dat katholieken onderontwikkeld waren.

En dan dat beeld van de vrolijke, onbezorgde katholieke die immers regelmatig te biecht ging en daarna bevrijd van alle schuldgevoel weer verder kon zondigen. Hoe vrolijk en onbezorgd waren die katholieken eigenlijk? Het voorbeeld van de percentages gedwongen huwelijken vanaf het begin van de negentiende eeuw laat zien dat het wel meeviel met die vrolijkheid. Seksualiteit was voor rooms-katholieken tot ver in de twintigste eeuw eerder een voorwerp van zorg dan van plezier. Gebrek aan kennis, schuldgevoel en zondebesef waren alom aanwezig. De zogenaamde huwelijksnood van katholieke echtparen was zeker tot 1970 het gevolg van de spagaat tussen de menselijke natuur enerzijds en de kerkelijke leer anderzijds. Anders dan het beeld suggereert, waren de katholieken in het Nederland van de negentiende en begin twintigste eeuw kortom boven alles Nederlanders, maar dan wel van de serieuze soort. Ik geloof dat de door Jan Roes calvinistische kruisbestuiving genoemde invloed van cruciaal belang is geweest. Je zou kunnen zeggen dat katholieken op het gebied van de seksualiteit uit zichzelf heel lang calvinistischer waren dan de paus.

DANKWOORD

In het vakgebied waarop ik zo lang met zo veel plezier heb gewerkt is het concept levensloop een belangrijk onderwerp van studie. Mijn levensloop heeft zich 42 jaar en zes maanden voor een belangrijk deel aan deze universiteit afgespeeld, nog vijf jaar extra als ik er mijn studententijd bij optel. Dat betekent dat ik aan ontelbaar veel mensen dank verschuldigd ben. Aan de mensen die mij opgeleid hebben, hier en elders. Maar ook aan opeenvolgende besturen op opleidings-, facultair en universitair niveau, aan veel collega's, in binnen- en buitenland, die mij hun samenwerking en vriendschap schonken en aan veel generaties studenten van wie ik veel geleerd heb, maar die me ook af en toe het idee gaven dat ik meer wist dan zij. Ik zou heel veel tijd nodig hebben om uit te leggen wat dat mij als historicus en als mens opgeleverd heeft. Wees gerust, ik zal dat niet doen, mede in de overtuiging dat ik degenen die het betreft mijn dank al heb laten blijken. Natuurlijk moet ik een paar uitzonderingen maken: mijn collega oud-rectoren Kees Blom en Jan Giesbers hebben mij hun steun geschonken toen ik die nodig had. In hen herken ik de geest die ik op een enkele uitzondering na altijd heb ervaren aan deze bijzondere universiteit: erudiet, beschaafd, tolerant, collegiaal en medemenselijk. Paul Klep was mijn promotor en mijn voorganger als leerstoelhouder Economische Sociale en Demografische Geschiedenis en hij heeft het vak in Nijmegen met verve bij de tijd gebracht. En na mij heeft Jan Kok het stokje met succes overgenomen. De Radboud Group for Historical Demography and Family History bloeit onder zijn leiding als nooit tevoren en heeft nationaal en internationaal veel aanzien verworven. Dat doet mij veel deugd en ik wens de groep veel succes in de toekomst.

Sta mij bij deze gelegenheid ook een hartenkreet toe. Een aantal jaren heb ik leiding mogen geven aan de mooiste faculteit van deze universiteit, die van Letteren bedoel ik natuurlijk. Zo lang als ik mij kan herinneren heeft deze faculteit last van de roep

om nut en de afkeer van waarde. Ik vind dat onbegrijpelijk. Zonder taal is er geen communicatie mogelijk tussen mensen, zonder geschiedenis dolen die mensen als Alzheimerpatiënten rond in een onbekend universum en zonder cultuur verliest hun leven zijn glans. En net deze drie takken van wetenschap worden gedoed aan die karig beeldeerde faculteit die steeds maar weer wordt opgeroepen om door hoepels te springen die haar niet passen. Laat de humaniora in vredesnaam in alle rust hun steeds noodzakelijke en uiterst waardevolle bijdrage leveren aan de samenleving.

En dan zijn er die mensen in mijn persoonlijke leven. Ze zitten hier op de eerste rijen. Eén persoon zit er niet, maar ook haar ben ik dankbaar voor de vele jaren van onvoorwaardelijke steun in de loopbaan die ik nu afsluit. Gelukkig zijn mijn moeder en mijn broers er wel. En mijn kinderen, vier prachtige jonge mensen op wie ik zo trots ben als een vader maar kan zijn. En naast hen zit de liefste hoogleraar van deze universiteit, die begon als een collega en eindigde als mijn partner. Na vandaag is ze niet meer het eerste, maar gelukkig wel het andere.

Het is de hoogste tijd om af te ronden, de borrel wacht. Rutger Kopland schreef ooit het gedicht *Onder het vee*, met daarin een aantal regels die heel toepasselijk zijn bij een afscheid: *ieder mens zou een rivier moeten zijn*, schreef Kopland, *komen zonder verlangen te blijven, gaan zonder heimwee*. Toen ik op die regenachtige dag in september 1970 voor het eerst over de Oranjesingel naar het toenmalige gebouw van de opleiding Geschiedenis liep, wist ik niet wat me te wachten stond en was het verlangen te blijven mij vreemd. Nu, ruim 48 jaar later, weet ik precies wat mij toen te wachten stond en ik kijk daar in weerwil van Koplands advies met heimwee op terug. Ik ben dan ook geen rivier.

Ik heb gezegd.

NOTEN

- 1 Jan Kok, 'Church Affiliation and Life Course Transitions in The Netherlands, 1850-1970', *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 42 (2017) 59-91.
- 2 G. A. Kooy en M. Keuls, *Enforced marriages in the Netherlands. A statistical analysis in order to test some sociological hypotheses* (Wageningen 1967).
- 3 Bijvoorbeeld: F.M.M. Hendrickx, 'In order not to fall into poverty'. *Production and reproduction in the transition from proto-industry to factory industry in Borne and Wierden (the Netherlands), 1800-1900* (Nijmegen 1997) 168-172.
- 4 *Trouw*, 29-11-1990, p. 1.
- 5 *de Volkskrant*, 29-11-1990, p. 7.
- 6 (Amsterdam 1990).
- 7 'R.-K kerk als ontrechte zondebok', *Trouw*, 8-12-1990, p. 13.
- 8 Geciteerd in Robert Zijp (samensteller), *Geïllustreerd anti-papistisch zakboekje* (Amsterdam 1985) 63.
- 9 Bert Wartena, *Een smeulend vuur. Antipapisme in Nederland na 1945* (Kampen 1993) 45.
- 10 Herderlijk Schrijven van de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de Rooms-Katholieke Kerk ('s-Gravenhage 1950) 84.
- 11 Th. Engelen, H. Hillebrand en F. van Poppel *Kindertal naar kenmerken, 1900-1960: vruchtbaarheid van de op 31 mei 1960 bestaande eerste huwelijken naar periode van huwelijksluiting, huwelijksleeftijd en kerkelijke gezindte van de vrouw, sociale beroepsgroep van de man en gemeentegroep, 13e Algemene Volkstelling 31 mei 1960*, 's-Gravenhage 1989 (NIDI rapport nr. 11).
- 12 Een van de vele overtuigende voorbeelden is te vinden in: Catherine Pollet, 'Childhood Mortality in High-Risk Groups: Some Methodological Reflections Based on French Experience,' in: Carlo A. Corsini and Pier Paolo Viazzo, *The Decline of Infant and Child Mortality. The European Experience: 1750-1990* (Den Haag 1997) 213-225, met name 224.
- 13 P.A. Barentsen, 'Het gezinsleven in het oosten van Noord-Brabant'. In G. J. M. v. d. Brink & A. M. D. v. d. Veen (Eds.), *Werk, kerk en bed in Brabant: demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant, 1700- 1920* ('s-Hertogenbosch 1989) 17-31.
- 14 P. Meurkens, *Sociale verandering in het oude Kempenland (1840 - 1910): Demografie, economie en cultuur van een preïndustriële samenleving* (Nijmegen 1984).
- 15 J. Wolleswinkel-van den Bosch, Van Poppel, F., Looman, C. W. N., & Mackenbach, J. P., 'The role of cultural and economic determinants in mortality decline in the Netherlands, 1875/1879 - 1920/1924: A regional analysis.' *Social Science & Medicine* 53 (2001), 1439-1453. doi:10.1016/S0277-9536(00)00417-2.
- 16 A. Janssens, Messelink, M., & Need, A. 'Faulty genes or faulty parents? Gender, family and survival in early and late childhood in the Netherlands, 1860-1900.' *The History of the Family*, 15 (2010) 91 - 108. doi:10.1016/j.hisfam.2010.01.005.
- 17 A. Janssens, A., & Pelzer, B. (2014). 'Lovely little angels in heaven? The influence of religiously determined cultural life scripts on infant survival in the Netherlands, 1880- 1920.' *Historical Social Research* 39 (2014) 19 - 47.
- 18 E.C. Walhout, 'Is breast best? Evaluating breastfeeding patterns and causes of infant death in a Dutch Province in the period 1875-1900.' *The History of the Family*, 15 (2010) 76 - 90. doi:10.1016/j.hisfam.2009.12.001.

- 19 Marloes Schoonheim, *Mixing ovaries and rosaries: Catholic religion and reproduction in the Netherlands, 1870-1970* (Amsterdam 2005) 211.
- 20 M. Hülsken, *Kiezen voor kinderen. Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven, 1950-1975* (Hilversum 2010) 166.
- 21 H. Westhoff, *Geestelijke bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1996) 645.
- 22 S. Hofstee, *Van periodieke onthouding naar pil. De rol van de R.K. Artsenvereniging en haar leden in het anticonceptiedebat in de periode 1945-1970 in Nederland* (Nijmegen 2012) 310-311.
- 23 Geciteerd in: Hofstee (2012) 310.
- 24 H. Röling, 'De kortstondige, stille triomf van een volksbeweging voor het geluk', in: P. Luykx en P. Slot (eds.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 151.
- 25 Wet van den 20sten Mei 1911, tot bestrijding van zedeloosheid, *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1911, No. 130.
- 26 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*.
- 27 Angelo Somers en Frans van Poppel, 'Priest, parishioner and posterity: A Dutch urban legend or historical fact?', *The History of the Family* 15 (2010) 174-190.
- 28 Westhoff, *Geestelijke bevrijders* 653.
- 29 Jan Roes, *In de kerk geboren. Het Nederlands katholicisme in de anderhalve eeuw van herleving naar overleving* (Nijmegen 1994) 35.
- 30 Roes, *In de kerk geboren* 38-39.
- 31 Th. Engelen, 'Historische achtergronden van de bevolkingsdaling in Limburg in de twintigste eeuw,' *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* LIV (2009) 21-36, aldaar 28.
- 32 Marga Kerklaan, *'Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen': 300 brieven over het roomse huwelijksleven* (Baarn 1987).
- 33 Geciteerd in: Schoonheim, *Mixing ovaries and rosaries* 226.

